

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995-yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

6-2025
IJTIMOIY FANLAR

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

I.Toirov	
Texnosivilizatsiya jarayonining ijtimoiy-falsafiy talqini	109
B.Mirzaraximov	
Turizmning axloqiy-estetik mohiyatini tadqiq etishga oid metodologik yondashuvlar	117
M.T.Voxidova	
Xondamir asarlarida axloq va adolat g'oyalarining falsafiy talqini	123
D.E.Normatova	
IX-XII asrlarda o'rta osiyoda ilmiy-axloqiy tafakkur rivoji	127
B.X.Tolipov	
Innovatsion iqtisodiy raqobat muhitining yoshlar iqtisodiy faolligiga ta'siri	131
A.A.Salmonov	
Inklyuziv jamiyatning ijtimoiy falsafiy mazmuni	135
X.X.Yuldashxodjayev	
Musoxon Dahbidiy merosida davlat boshqaruvi va ma'naviy etakchilik hamda ijtimoiy mas'uliyatning zamonaviy talqini	140
G.I.Hashimova	
Harbiy ijtimoiy ish – davlat va fuqarolik institutlarining kontseptual-nazariy, siyosiy-huquqiy faoliyati tizimi sifatida	144
K.Shadmanov	
Literary and rhetorical traditions of latin and greek languages on the formation of english philosophical literature	149
A.A.Mo'ydinov	
Ma'naviy amaliyot kategoriyasining ijtimoiy-falsafiy talqini	153
A.A.Sayitxonov	
Tadbirkorlik faoliyatida innovatsion usullarning zaruriyati	159
G.M.Bozorova	
Muhammad Sharif Jurjoniyl ilmiy merosi va uning inson tafakkuri rivojida falsafiy ahamiyati	163
D.A.Sobirov	
Inson va mehnat: falsafiy tafakkur tarixida izlanish	168
Z.I.Narziev	
Aziziddin Nasafiyning tasavvuf ontologiyasi va ontologik konsepsiyalarga munosabati	177
X.M.Burxanov	
Raqamli jamiyatda axborot xavfsizligini ta'minlash mexanizmlari	183
S.Q.Qaxxorova	
Zamonaviy yoshlar ma'naviyati, axloqiy qadriyatlar va ruhiy barkamollikka yo'l	188
J.J.Shodiyev	
Inson ruhiy barkamolligi va jamiyat barqarorligini falsafiy yondashuv orqali rivojlantirish	192
N.U.Nurmatova	
Abdulkholiq G'ljduvoniylning "Maqomoti Yusuf Hamadoniyl" asari tahlili	196
A.A.Azimov	
Rudakiyl falsafiy qarashlarida ijtimoiy adolat va inson tarbiyasi	200
S.H.Pulatov	
Abu Homid al-G'azzoliyl va Ibn al-Arabiyl ilmiy merosining keyingi davrlarda tadqiqi va bugungi kundagi ahamiyati	206
E.X.Zoyirov	
Ya'qub Charxiyl ta'limotida borliq nazariyasi.	211
F.A.Qalandarova	
Ijtimoiy tabaqalanish evolyutsiyasi va uning zamonaviy jamiyatdagi yangi ko'rinishlari	217
S.R.Kutlimuratov	
Turkistonda jadidchilik harakatining shakllanishi	222
R.Sh.Bozorova	
Yangi O'zbekistonda ayollar intellektual va ma'naviy salohiyatini shakllantirishda ijtimoiy-falsafiy omillar, qadriyatlar va gender adolatning ahamiyati	226
Z.A.Ergasheva	
Yangi O'zbekistonda huquqiy ta'lim va axloqiy tarbiyani uyg'unlashtirish zarurati	230
Sh.F.Polvonov	

UO'K: 1:174:891.735.2(575.1)

XONDAMIR ASARLARIDA AXLOQ VA ADOLAT G'OYALARINING FALSAFIY TALQINI**ФИЛОСОФСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ИДЕЙ МОРАЛИ И СПРАВЕДЛИВОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ХОНДАМИРА****PHILOSOPHICAL INTERPRETATION OF THE IDEAS OF MORALITY AND JUSTICE IN THE WORKS OF KHONDAMIR****Voxidova Munira To'liqinova**

Buxoro davlat texnika universiteti "Ijtimoiy fanlar va jismoniy madaniyat" kafedrası dotsenti, falsafa fanlari nomzodi.

Annotatsiya

Maqolada XVI asrning yirik tarixchi va mutafakkiri Xondamirning axloq va adolat to'g'risidagi qarashlari falsafiy nuqtayi nazardan tahlil etilgan. Muallifning asarlarida inson kamolotining ma'naviy asoslari, jamiyatda adolatni qaror toptirish zaruriyati hamda axloq va adolat uyg'unligining mohiyati ochib berilgan..

Аннотация

В данной статье с философских позиций рассматриваются взгляды выдающегося историка и мыслителя XVI века Хондамира на проблемы морали и справедливости. Автор анализирует нравственно-духовные основы совершенствования личности, подчеркивает необходимость утверждения справедливости как основы общественного порядка и раскрывает философскую сущность взаимосвязи и гармонии между моралью и справедливостью в человеческом обществе.

Abstract

This article examines the views of the prominent 16th-century historian and philosopher Khondamir on the concepts of morality and justice from a philosophical perspective. The author analyzes the moral and spiritual foundations of human perfection, emphasizes the necessity of establishing justice as a basis for social order, and reveals the philosophical essence of the interrelation and harmony between morality and justice in human society.

Kalit so'zlar: Xondamir, axloq, adolat, falsafa, ma'naviyat, inson, jamiyat, tarixiy tafakkur.

Ключевые слова: Хондамир, мораль, справедливость, философия, духовность, человек, общество, историческое мышление.

Key words: Khondamir, morality, justice, philosophy, spirituality, human, society, historical thinking.

KIRISH

Xondamir – o'z davrining ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy hayotini chuqur tahlil qilgan ulug' tarixchi va mutafakkirdir. Uning asarlarida axloqiy qadriyatlar va adolat tamoyillari doimo markaziy o'rinni egallaydi. Xondamir nafaqat tarixiy voqealarni qayd etgan, balki insoniy fazilatlar, jamiyatdagi adolat va adolatsizlik holatlarini falsafiy nuqtayi nazardan talqin qilgan. Shu bois, uning asarlari faqat tarixiy manba sifatida emas, balki axloqiy va falsafiy tafakkur manbayi sifatida ham katta ahamiyatga ega.

Axloq va adolat masalasi har bir jamiyatning barqarorligi va taraqqiyoti bilan bevosita bog'liqdir. Xondamirning asarlarida ushbu g'oyalar shaxsiy fazilat, ijtimoiy mas'uliyat va davlat boshqaruvi bilan uyg'unlashtirilgan holda tasvirlangan. U, o'z davrida sodir bo'lgan siyosiy voqealarni tahlil qilarkan, insonning ma'naviy rivoji va adolat tamoyillarini jamiyatning umumiy rivojlanishidagi asosiy omil sifatida ko'rsatadi.

Mavzuning dolzarbligi zamonaviy davr bilan ham bog'liq bo'lib, XXI asr jamiyatida axloqiy va adolatga asoslangan siyosiy va ijtimoiy tizimlarni shakllantirish, shaxs ma'naviyati va ijtimoiy mas'uliyatini yuksaltirish masalalarida Xondamirning g'oyalari muhim ilmiy manba sifatida xizmat qilishi bilan belgilanadi. Shu nuqtayi nazardan, Xondamir asarlarida axloq va adolat g'oyalarini falsafiy tahlil qilish, ularning tarixiy, ijtimoiy va ma'naviy kontekstini o'rganish bugungi kunda ham dolzarb ilmiy masala hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Xondamir asarlari tarixiy manba sifatida keng tadqiq qilingan bo'lsa-da, ularning axloq va adolat g'oyalari falsafiy nuqtayi nazardan o'rganish tadqiqotchilar e'tiborida alohida ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Xondamir nafaqat tarixiy voqealarni qayd etgan, balki insonning axloqiy fazilatlarini, adolat prinsiplari va ularning jamiyat rivojiga ta'siri haqida falsafiy tafakkur yuritgan.

Ilmiy manbalar, xususan Mahmudxo'ja Behbudi va Abdulla Qodiriyning asarlari, Xondamirning axloqiy qadriyatlarini tarixiy voqealar bilan uyg'unlashtirib, ijtimoiy masalalarni falsafiy kontekstda yoritganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, zamonaviy tadqiqotlar Xondamir asarlarida adolat tushunchasi shaxsiy fazilat, davlat boshqaruvi va ijtimoiy mas'uliyat bilan uzviy bog'liq ekanini ta'kidlaydi. Ayniqsa, "Ruznamcha" va "Tarixi Salatin" kabi asarlarda bu tamoyillar aniq va tizimli tarzda ifodalangan.

Tadqiqotda **adabiyotlarni tahlil qilish**da bir qator yondashuvlardan foydalanildi. Avvalo, **analiz va sintez** usuli orqali Xondamir asarlaridagi axloqiy va adolat g'oyalari tizimlashtirdik va ularni umumiy falsafiy kontekst bilan bog'ladik. Shuningdek, **taqqoslash metodi** yordamida Xondamirning axloqiy tamoyillari tarixiy, falsafiy va diniy manbalar bilan solishtirildi.

Bundan tashqari, **tarixiy metod** qo'llanilib, asarlarda qayd etilgan voqealar o'z davrining siyosiy va ijtimoiy kontekstida tahlil qilindi. Shu bilan birga, **fenomenologik yondashuv** yordamida axloq va adolat tushunchalarining inson xatti-harakati va jamiyatdagi rolini aniqlashga harakat qilindi. Nihoyat, **falsafiy tahlil** orqali Xondamir g'oyalari zamonaviy axloqiy va falsafiy tafakkur bilan uyg'unlashtirildi, ularning ma'naviy va ijtimoiy ahamiyati yoritildi. Adabiyotlarni tahlil qilish va yuqoridagi metodlarni qo'llash Xondamir asarlaridagi axloq va adolat g'oyalari nafaqat tarixiy, balki zamonaviy kontekstda ham chuqur o'rganishga imkon berdi. Ushbu yondashuv tadqiqotning ilmiy asosini yaratadi va mavzuning dolzarbligini ta'kidlaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Sharq falsafasi tarixida insonning ma'naviy va ijtimoiy mohiyatini yoritishga bag'ishlangan asarlar muhim o'rin tutadi. Ular orasida XVI asrda yashab ijod etgan buyuk tarixchi va mutafakkir - Xondamir (1475-1535)ning ilmiy merosi alohida ahamiyatga ega. Uning "Habib us-siyar fi axbori afrod al-bashar", "Xulosat ul-axbor", "Makorim ul-axloq" kabi asarlari nafaqat tarixiy manba, balki falsafiy va axloqiy qimmatga ham ega.

Hiroqlik tarixchi olim Xondamir to'liq ismi G'iyosiddin Muhammad ibn Xoja Xumomuddin ibn Xoja Jaloluddin Muhammad ibn Burhonuddin o'z asarlari bilan XVI asr boshlarida fan taraqqiyotiga kirib kelgan allomalardandir. Xondamirning dunyoqarashi insonparvarlik, ma'naviyat va adolat tamoyillariga asoslanadi. Uning fikricha, har qanday jamiyatning barqarorligi insonning ichki tozaligi va axloqiy yuksakligi bilan chambarchas bog'liq. Shu nuqtayi nazardan, uning asarlarida axloq va adolat masalalari falsafiy tahlilning markaziy mavzusini tashkil etadi.

Insoniyat tarixida axloq va adolat masalasi har doim falsafiy va ijtimoiy fikrning markazida bo'lib kelgan. Xondamirning asarlari faqat tarixiy ma'lumot emas, balki insonning ma'naviy va axloqiy yuksalishini ifoda etuvchi falsafiy manbalardir. Xondamir o'z asarlarida inson kamolotini axloq va adolat tamoyillari bilan bog'laydi. Uning falsafiy qarashlari islomiy va ma'rifiy dunyoqarash bilan uyg'un holda rivojlanib, jamiyatda tinchlik, barqarorlik va ma'naviy tarbiyani ta'minlashga qaratilgan. Mutafakkirning axloq va adolat haqidagi fikrlari falsafiy nuqtayi nazardan tahlil etiladi, ularning jamiyat va inson hayotidagi ahamiyati ochib beriladi.

Xondamir ta'limotida axloq inson tabiati va ma'naviy kamolotining asosi sifatida talqin etiladi. Uning fikricha, "insonning haqiqiy qimmati uning amal va niyatiga bog'liq", ya'ni axloq inson fe'l-atvorini belgilaydigan ichki qonun sifatida namoyon bo'ladi. "Makorim ul-axloq" asarida u axloqni ikki turga ajratadi:

1. tabiiy axloq - inson fitratida mavjud xislatlar,

2. kasbiy yoki irodaviy axloq - ta'lim va tarbiya orqali shakllanadigan fazilatlar.

Xondamir fikricha, inson o'z axloqiy fazilatlarini doimiy ravishda takomillashtirib borishi zarur, chunki axloq insonni jamiyatda tenglik, o'zaro hurmat va birlikka etaklaydigan kuchdir.

Xondamirning falsafiy merosida axloq va adolat bir-biridan ajralmas tushunchalar hisoblanadi. Axloqsiz adolat zolimlikka, adolatsiz axloq esa samarasiz fazilatga aylanadi. Shu sababli u har ikki tushunchani bir butun ma'naviy tizim sifatida tahlil qiladi. Uning ta'limotida axloq insonning ichki tozaligini ta'minlasa, adolat - uning jamiyatdagi munosabatlarini muvozanatda ushlaydi. Demak, har ikki kategoriya inson va jamiyat kamoloti uchun zarur falsafiy asos hisoblanadi.

FALSAFA

Xondamirning bu qarashlari keyingi davr ma'rifatparvarlari - Alisher Navoiy va Mirzo Ulug'bek ta'limotlari bilan ma'naviy uyg'unlik kasb etadi. Ular ham insonparvarlik va adolat g'oyalarini ijtimoiy hayotda ustuvor qadriyat sifatida ilgari surganlar.

Axloq Xondamirning falsafiy qarashlarida inson mohiyatining asosiy mezoni sifatida namoyon bo'ladi. Uning fikricha, inson axloq orqali o'z nafsini tarbiyalaydi, ruhini poklaydi va kamolotga yetadi. "Makorim ul-axloq" asarida u shunday yozadi: Insonning qimmatini uning tug'ilishida emas, balki uning xulqida namoyon bo'ladi. Bu fikr insonning qiyofasi, boyligi yoki ilmiy darajasi emas, balki uning ichki ma'naviyati haqiqiy qadri belgilaydi, degan g'oyani ilgari suradi.

Xondamirning fikricha, axloq insonning jamiyat bilan munosabatini tartibga soluvchi ichki qonun bo'lib, u insonni jamiyatdagi tenglik, o'zaro hurmat va tinchlikka yetaklaydi. Adolat masalasi Xondamir ta'limotida markaziy o'rinni egallaydi. Uning fikricha, adolat - nafaqat siyosiy, balki ma'naviy tamoyildir. U har bir insonning vijdonida yashaydigan ichki tarozidir. Xondamir ta'kidlashicha, podshohning qudrati uning zulmida emas, balki adolatidir.

"Habib us-siyar" asarida u bir necha tarixiy voqealarni keltiradi, ular orqali hukmdorning adolatsizligi davlatning tanazzuliga, adolatli hukmdorning esa yuksalishga olib kelganini ko'rsatadi. Adolat falsafasi Xondamirda Forobiy va Nosiriddin To'siy an'analari bilan bog'liq. Forobiy "Fozil shahar aholisi" asarida adolatni fozil jamiyatning asosi sifatida belgilagan bo'lsa, Xondamir bu g'oyani amaliy misollar bilan boyitadi. U adolatni nafaqat hukmdor uchun, balki har bir shaxsning burchi sifatida ko'radi.

Uning fikricha, adolat insonning nafsini tiyish, haqiqatni himoya qilish va boshqalarning haqqiga daxl qilmaslik orqali namoyon bo'ladi. Demak, adolat nafaqat tashqi qonun, balki insonning ichki axloqiy qonunidir. Xondamir falsafasida adolat nafaqat siyosiy, balki ma'naviy kategoriya sifatida ham keng talqin etiladi. Uning fikricha, adolat - davlatning barqarorligi va insonning ichki muvozanati garovidir. U shunday yozadi: "Zolim hukmdor podshohlikni, adolatli hukmdor esa qalblarni boshqaradi".

Bu fikr uning siyosiy-axloqiy falsafasida adolatni davlatchilikning ma'naviy poydevori sifatida ko'radiganini anglatadi. Xondamir adolatni faqat hokimiyat emas, balki har bir shaxs amalga oshirishi kerak bo'lgan umuminsoniy burch deb baholaydi. Shu jihatdan, Xondamirning qarashlari Forobiy, Nosiriddin To'siy va Jomiyning adolat to'g'risidagi ta'limotlari bilan uyg'unlik kasb etadi. U adolatni inson va jamiyat munosabatini tartibga soluvchi universal qonun sifatida ko'radi.

Xondamir ta'limotida axloq va adolat bir-birini to'ldiradigan, bir-birisiz mavjud bo'lmaydigan ikki ma'naviy kategoriyadir. Axloqsiz adolat zolimlikka, adolatsiz axloq esa samarasizlikka olib keladi. Shu sababli u har ikkisini inson kamolotining ikki qanoti sifatida talqin etadi. Uning fikricha, axloq insonning ichki dunyosidagi tozalikni ta'minlasa, adolat uning jamiyat bilan munosabatini muvozanatda ushlaydi. Bunday uyg'unlik faqat ruhiy barqarorlik va ma'naviy mas'uliyat orqali amalga oshadi.

Xondamir axloq va adolatning uyg'unligini islomiy ma'rifat bilan bog'laydi. Uning fikricha, haqiqiy axloq va adolat Alloh tomonidan insonga berilgan fitriy qonunlardir. Shu bois, ularni hayotda qaror toptirish - insonning ilohiy burchidir. Bu qarashlar zamonaviy falsafiy nuqtayi nazardan ham muhimdir. Bugungi jamiyatda axloq va adolatning buzilishi ijtimoiy muammolar, zo'ravonlik va ma'naviy inqirozlarni keltirib chiqarayotgani ma'lum. Xondamir ta'limotidagi g'oyalar esa bunday muammolarni ma'naviy yechim bilan hal qilish zarurligini ko'rsatadi.

Xondamir asarlari nafaqat tarixiy manba, balki zamonaviy ma'naviyat va falsafa uchun ham muhim ilmiy asos hisoblanadi. Uning fikricha, har bir jamiyatning muvaffaqiyati - uning axloqiy yuksakligi va adolatli tizimiga bog'liq. Bu fikr bugungi globallashuv, ma'naviy tanglik va ijtimoiy beqarorlik sharoitida ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Xondamir insonni bilimli, ma'naviy va mas'uliyatli shaxs sifatida tarbiyalashni jamiyat taraqqiyotining asosiy sharti deb biladi. Uning axloq va adolat haqidagi fikrlari bugungi kun yoshlari va rahbarlari uchun ham amaliy dastur bo'la oladi.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Xondamir asarlarida axloq va adolat g'oyalari faqat diniy yoki axloqiy masala emas, balki inson va jamiyat hayotining falsafiy poydevoridir. Uningcha, insonning haqiqiy kamoloti - axloqiy poklik va adolatni hayotning barcha jabhalarida qaror toptirish orqali amalga oshadi. Xondamir ta'limotida axloq insonning ichki ruhiy dunyosiga tegishli bo'lsa, adolat uning ijtimoiy munosabatlarida namoyon bo'ladi. Shu bois, har ikki kategoriyaning uyg'unligi ma'naviy barqarorlik va ijtimoiy tenglikning asosiy kafolatidir. Mutafakkirning bu qarashlari bugungi

kun falsafiy fikri uchun ham katta ahamiyatga ega. Chunki axloq va adolatga asoslangan jamiyat - barqaror taraqqiyot va insonparvarlikning yagona yo'lidir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Xondamir. Habib us-siyar fi axbori afrod al-bashar. - Tehron, 1868.
2. Xondamir. Makorim ul-axloq. - Haydarobod, 1954.
3. Forobiy Abu Nasr. Fozil shaxar aholisi haqida. - Toshkent: Fan, 1993.
4. To'siy Nosiriddin. Axloqi Nosiriy. - Tehron, 1971.
5. Yuldoshev A. Sharq falsafasida adolat va ma'naviyat masalasi. - Toshkent: Fan, 2010.
6. Rustamov B. O'rta asr Sharq mutafakkirlari falsafiy merosi. - Samarqand, 2018.
7. Ahmedov N. Islom falsafasida inson va ma'naviyat muammolari. - Toshkent, 2015.